

Sverker Gustavsson*

Förtroendet för det europeiska unionsprojektet

Sammanfattning

Att förtroendet för det europeiska unionsprojektet sviktar beror på en grundläggande brist i den principiella analysen. Skillnaden mellan politisk och ekonomisk liberalism framhävs inte nog tydligt. De fyra ekonomiska friheterna med avseende på kapital, varor, tjänster och arbete går inte utan vidare att förena med problemlösningsförmåga, legitim opposition och legitim protektionism. Uppgiften för partier, intresseorganisationer och opinionsbildare är att tydliggöra innebörden av unionsprojektet liksom vilka delade meningar som föreligger och behöver överbryggas. Sker inte detta blir det med tiden allt svårare för medborgarna att förstå poängen med unionsmedlemskapet.

Vår europeiska union tolkas mest fruktbart som det sena 1900-talets svar på frågan om demokrati och kapitalism går att förena. Poängen ligger i polemiken. Vad som tidigare togs för givet anses inte självklart. Grundantagandet är inte längre att kapitalism och demokrati är oförenliga. Det ersattes efter andra världskriget av idén om en möjlig samexistens (Gauchet 2010: 555-657, Müller 2011: 125-170).

Demokrati och kapitalism samexisterar förvisso även på andra håll i världen. Men det är i Europa, som mellankrigstidens sammanbrott mest tynger sinnen. Efter första världskriget troddes världsdelen vara gjord säker för demokratin. Men det visade sig inte stämma. Efter andra världskriget föranleder denna missbedömning vad som har kommit att kallas för en ”inbäddning” (Ruggie 1982) av kapitalismen i folkstyret. Marknadskrafterna anses möjliga att demokratiskt bemästra. Genom blandekonomi inom länderna och samgående mellan länderna bedöms tilltron kunna befästas inte bara för den ekonomiska utan också för den politiska sidan av 1800-talets frihetslära (Milward 1992, Lindseth 2010, Bickerton 2012).

Mot denna nittonhundratalsbakgrund oroar den hittillsvarande utvecklingen under 2000-talet. Regeringarna bestämmer sig efter 2008 för att skattebetalarna måste rädda systemviktiga, men alltför lättsinnigt reglerade, banker från konkurs. Eftersom det bedöms vara politiskt omöjligt att höja skatterna, blir följden att staterna måste låna allt mer till allt högre räntor av samma kreditgivare som med stöd av avregleringen har skaffat sig allt större spelrum för att ta allt större risker.

Att betalningsmedlet är gemensamt betyder för länderna inom eurozonen, att de inte kan låta värdet på sin egen valuta flyta så som de hade kunnat göra med fortsatt egen penningpolitik. Allt som anses återstå är att krympa andra offentliga utgifter än sådana som måste användas för att genom räntor, amorteringar och garantier tillgodose kreditgivarna. Samma intressen som har blivit undsatta av skattebetalarna kräver av sina räddare, att dessa skall reducera sina välfärdsstatliga ambitioner.

Regeringarna och unionsorganen föreställer sig, att den 2009 inledda åtstramningen parallellt i alla

* Sverker Gustavsson är professor i statskunskap vid Uppsala universitet

medlemsländer kommer att medföra växande tillförsikt. Ännu syns inga tecken på någon sådan verkan. Utvecklingen i tungt vägande länder som Frankrike, Italien och Spanien tyder snarare på motsatsen. Avtagande förtröstan och växande misstro gentemot såväl kapitalismen som demokratin i medlemsländerna och det ekonomisk-politiska samarbetet globalt är tecken på att unionens medlemsländer nu står inför ännu en utmaning av motsvarande slag som då blandekonomin på sin tid introducerades (Streeck 2013).

Den demokratiska kapitalismen är med andra ord illa trängd av omständigheterna. Balansen mellan ekonomi och politik åstadkoms i ett första steg genom inflation, i ett andra steg genom offentlig skuldsättning och i ett tredje steg genom enskild skuldsättning. På det sättet har den blandekonomiska samhällsordningen kommit att – vårdslöst uttryckt – hanka sig fram under de snart sjuttio år som har passerat sedan andra världskriget. Efter hand blir det allt svårare att vidmakthålla förtroendet. Behovet av nya förlösande idéer och ny tillförsikt gör sig med tiden allt starkare gällande (Crouch 2011, Blyth 2013, Streeck 2013).

Hur kan denna onda cirkel av mindre och mindre tilltro till möjligheten att förena kapitalism, demokrati och internationellt samgående effektivt brytas? Hur kan ett växande förtroende för unionsprojektet åstadkommas? Det är frågan som jag här ställer och skall försöka besvara.

Först preciserar jag vad jag anser vara grundfelet i debatten om unionsprojektet. Till skillnad från vad som är fallet inom varje medlemsland skiljer unionspolitiken inte mellan politisk och ekonomisk liberalism. Det som betonas är fri rörlighet för kapital, varor, tjänster och arbete. Den politiska liberalismens nyckelbegrepp – problemlösningsförmåga, legitim opposition och legitim protektionism – ägnas inte motsvarande uppmärksamhet. Efter att ha erinrat om denna andra uppsättning grundbegrepp, sammanfattar jag vad jag anser vara kärnfrågan. Till detta fogar jag sedan några avslutande ord om vilka praktiska slutsatser, som jag menar att vi bör dra för svenskt vidkommande.

Politisk och ekonomisk liberalism

Ordet liberalism syftar på två olika företeelser. Dels avser vi med detta uttryck något som vi förknippar med franska revolutionen och dess återverkningar. Dels syftar vi på något som vi förbinder med den industriella revolutionen och dess konsekvenser. Poängen är att

termen inte bara betecknar vad som följer av allmän rösträtt, politisk frihet och övergripande förmåga att lösa samhällsproblem utan också marknadshushållning och frihandel.

Historiskt har denna politiska och ekonomiska frihetslära motiverat inte bara demokratin utan även kapitalismen. Minsta gemensamma nämnaren är att friheten inte bara antas vara sitt eget ändamål utan också förutsätts främja ett bättre resursutnyttjande. Allt vad människor företar sig blir i alla avseenden bättre, tänker sig en liberalt sinnad människa, om politiska och ekonomiska aktörer fritt tar ställning till vad de vill tro, var de vill bo, vem de vill gifta sig med, vad de vill arbeta med samt, sist men inte minst, vad de vill köpa och sälja.

Litteraturen om den moderna liberalismen handlar om den spänning, som råder mellan strävan till marknadshushållning och frihandel å ena sidan och strävan till majoritetsstyre och politisk frihet i form av problemlösningsförmåga, legitim opposition och vad jag vill kalla legitim protektionism å den andra. Principiellt går dessa båda strävanden inte utan vidare att förena. Praktiskt har en fruktbar samexistens och växelverkan alltsedan andra världskriget varit ambitionen. Benämningar sådana som välfärdsstat, blandekonomi, demokratisk kapitalism, social liberalism, social demokrati och social marknadsekonomi ger en antydning om skilda tyngdpunkter. Gemensamt för alla sådana formuleringar är tron på en möjlig samlevnadsformel (Nycander 2009: 343-399, Gustavsson 2010: 9-22).

Den ekonomiska liberalismen kräver förutsebarhet, samtidigt som den politiska liberalismen vill hålla öppet för att spelreglerna skall kunna ändras utifrån vad medborgarna uttrycker i allmänna val. Konflikten mellan dessa båda motstridiga krav har skärpts efter 1989. När motsättningen mellan öst och väst inte längre dominerar, blir den inbyggda motsättningen tydligare än den var under det kalla kriget. Frukten för Sovjetunionen och ett tredje världskrig tenderade under den perioden att överskugga vad som både före och efter denna epok framstår som huvudproblemet.

Västliga bedömares vacklande hållning gentemot dagens Kina belyser förändringen. Som politiska liberaler är vi starkt avståndstagande. Som ekonomiska liberaler ser vi poängen med frånvaron av valrörelser, regeringskriser, fackföreningar och grävande journalistik. Kina är på gång en politisk diktatur och en kapitalistisk vinstmaskin. Om våra samhällen kunde vara mindre inriktade på att

tillgodose de krav som den politiska liberalismen ställer, skulle våra ekonomier bättre kunna konkurrera. Varje politisk liberal hyser starka betänkligheter mot en så tolkad ekonomisk liberalism.

Mot denna bakgrund är det viktigt att notera, hur generalklausulen om fri rörlighet för varor, kapital, tjänster och arbete kan användas för att ifrågasätta lagstiftning i medlemsländerna, som har tillkommit enligt principen om politisk liberalism. Idén om att unionsrätten är det primära ger eftertryck åt ekonomiskt liberala önskemål. Vad som politiskt liberalt hävdas på nationell nivå kan utan principiella betänkligheter framställas som hinder för den fria rörligheten. Social försäkring, skolor, universitet, äldreboenden, apotek och sjukhus, liksom de tjänster som sådana inrättningar producerar, måste enligt teorin kunna köpas, säljas och begagnas fritt över gränserna inom unionen. Att det rör sig om inom medlemsländerna politiskt liberalt beslutade och betalade rättigheter måste enligt en strikt tolkning av principen om unionsrättens företräde stå tillbaka för generalklausulen om fri rörlighet.

Horisontellt inom varje land för sig står striden mellan höger och vänster. Vertikalt mellan unionen och medlemsländer gäller det att avväga mellan medgörlighet och motspänstighet. Mot bakgrund av denna motsättning i två dimensioner inställer sig frågan om var gränsen skall anses gå mellan en acceptabel och en icke acceptabel användning av marknader och tillämpning av frihandelsdoktrinen. Till följd av sammanblandningen av politisk och ekonomisk liberalism möter inget bra svar på den frågan.

På nationell nivå praktiseras föreställningen om demokratin som overrideologi. Partierna strider om politikens innehåll men är överens om spelreglerna (Tingsten 1945, Ross 1946, Jansson 1952). Det som saknas på unionsnivå är motsvarigheten till denna inhemska samlevnadsformel. Vad unionsprojektet behöver är ett sätt att hantera vertikala motsättningar. De senare tar sikte på avvägningen mellan att anpassa sig och att förbehålla sig rätten att själv bestämma, när det gäller den av unionen önskade politiken i medlemsländerna.

Europapolitiskt klargörs inte skillnaden mellan politisk och ekonomisk liberalism. Vad som är bra för demokratin och vad som är bra för kapitalismen diskuteras som om någon åtskillnad däremellan inte behöver göras. Distinktionen försummas trots vad

flertalet aktörer rimligen bör ha lärt sig av respektive nationella erfarenheter. Inom varje enskilt medlemsland är problemlösningsförmåga, legitim opposition och legitim protektionism lika centrala begrepp för den politiska liberalismen som fri rörlighet och frihandel för den ekonomiska liberalismen. På den europeiska nivån görs inte motsvarande analys.

Problemlösningsförmåga

Den som särskilt har framhållit problemlösningsförmåga som betydelsefull för den politiska liberalismens förmåga att vinna medborgarnas förtroende är Fritz Scharpf. Konkurrensen med icke-demokratiska system kan bara undan för undan återskapas, menar han, om demokratin – förutom att säkerställa civila och politiska rättigheter – bättre än diktaturen kan garantera medborgarna egna livschanser och delaktighet genom sociala rättigheter.

En central egenskap hos ett politiskt system med tanke på dess problemlösningsförmåga anser Scharpf vara graden av vertikal sammanflätning. Författningpolitiska konstruktioner, som kräver beslut på flera nivåer och därmed rymmer fler ”vetopunkter”, är mindre effektiva än enhetsstater när det gäller att säkerställa låg inflation, full sysselsättning och sociala rättigheter. Skilda majoriteter på olika nivåer framtvingar lägre välfärdspolitiska ambitioner, om grundkonstruktionen är federal. Förmågan att identifiera och lösa problem begränsas på ett sätt som minskar tilltron till den politiska liberalismen. Denna svaghet hos den tyska förbundsstaten gäller än mer för Europeiska unionen. Det är tesen i en grundläggande uppsats om den vertikala sammanflätningens ”fälla” (Scharpf 1985).

Utvecklingen sedan dess och särskilt efter 2008, karaktäriserar Scharpf som en gradvis inträdande ”kollaps” för idén om en opolitisk förvaltningsunion och rättsgemenskap. När arbetslösheten och bristen på tillförsikt uppnått nuvarande storleksordning, blir en generell förlitan på unionsmakten allt svårare att övertygande förmedla till väljarna, hävdar han. Själva idén om en *intermediär* legitimering – att unionsrätten inte har någon egen demokratisk förankring utan legitimeras av den nationella demokratin – befinner sig i fazonen. De starka tendenser till misstro gentemot såväl demokratin som kapitalismen och de bedömningar som görs av internationella sammanslutningar, som vi nu ser i många medlemsländer, är uttryck för att det förhåller sig på det sättet (Scharpf 2012, 2013).

Vad Fritz Scharpf alltifrån 1985 till 2013 hävdar framträder i tydliggörande relief, om vi jämför med vad Friedrich Hayek i en artikel redan 1939 framhåller som poängen med flernivåsystem. Det som för Scharpf är möjligheten till ”problemlösning” är för Hayek risken för ”socialism”. Den ekonomiska liberalismen är enligt Hayeks mening det primära. Problemlösning i den scharpfska meningen måste motverkas. Federala arrangemang gjorde det möjligt att kompensera för att rösträtten efter första världskriget gjordes allmän och lika för alla medborgare. Med hjälp av förbundsstatliga arrangemang gick det enligt Hayeks analys 1939 att undgå politik beslutad med enkel majoritet på en enda beslutsnivå.

Det för Hayek centrala är att de marknadsekonomiska rättigheterna säkras på den federala nivån. Viljan till problemlösning kan med fördel hänvisas till den nationella nivån. Om marknadsreglerna fastställs federalt reducerar detta möjligheterna att genom alltför höga skatter hämma de välbildande krafterna. En förbundsstatsliknande lösning gynnar med andra ord inte bara freden och effektiviteten. Därtill kommer att den motverkar vad Hayek kallar ”socialism”. Demokratiskt beslutad utjämning mellan samhällsklasser, levnadsåldrar och landsdelar blir svårare. Inom ramen för en förbundsstat måste centralregeringen begränsa sig. Annars möter den ett växande motstånd från de många olika grupper och nationaliteter, som förbundsstaten innesluter (Hayek [1939] 1949: 264 f).

Scharpf och Hayek har med andra ord samma verklighetsuppfattning. Vad som skiljer är deras olika syn på om den politiska eller den ekonomiska liberalismen är det primära. För Scharpf är det han kallar ”problemlösning” en praktisk förutsättning för att den politiska liberalismen skall återskapa betingelserna för sin egen överlevnad. För Hayek är den ekonomiska liberalismen huvudsaken. Den politiska liberalismen måste begränsas. Allmän rösträtt och politisk frihet får inte föranleda någon socialt motiverad problemlösning. Annars riskerar det han kallar ”socialism” att ta överhanden.

Legitim opposition

Den politiska liberalismens andra grundtanke är legitim opposition. Idén tar sig olika uttryck beroende på om regeringssättet är parlamentarism, samlingsregering eller presidentstyre (Brusewitz 1923). Men vare sig den verkställande makten är att betrakta som ett utskott från parlamentet, alla partier ingår i regeringen eller

statschefen själv utser regeringen, är poängen åtskillnad mellan procedur och innehåll.

Resultatet av den förda politiken förutsätts enligt idén om legitim opposition bli bättre om de som sitter vid makten anser att även andra politiska uppfattningar och maktpretendenter är principiellt berättigade. Opposition tolkas med andra ord inte som riktad mot systemet (Kirchheimer 1957, Mair 2007) på det sätt som sker inom vår europeiska union, när kritiker stämplas som ”euroskeptiker”. Legitim opposition och växling vid makten kan av principiella skäl inte förekomma inom en så uppfattad union. Det följer av att denna primärt tolkas som en opolitisk förvaltnings- och rättsgemenskap och inte som en sammanslutning av öppet erkända skillnader i fråga om politiska idéer och intressen.

Föreställningen om legitim opposition sätter däremot sin prägel på medlemsländerna. Med jämna mellanrum tar väljarna ställning till utmejslade alternativ. Dessa är olika med avseende på såväl innehåll som maktpretendenter. Kampen står i huvudsak mellan vänster och höger. På grund av den inbördes konkurrensen och att partierna förutsätter att det kommer att ordnas allmänna val också i framtiden, präglas det politiska umgänget av såväl strid som samhörighet. Partier med maktanspråk försöker tydliggöra skillnaderna. Samtidigt anpassar de sig till varandra för att övertyga marginalväljare. Legitim opposition har som allmän förutsättning yttrandefrihet och föreningsfrihet. Genom att dessa friheter inte bara finns på pappret utan även utnyttjas, stimuleras debatten och artikuleras motstående idéer och intressen.

Inom varje medlemsland har denna andra aspekt av den politiska liberalismen med tiden hunnit befästs. Legitim opposition anses vara vad som karaktäriserar modern politik. Så är inte fallet vad gäller unionsprojektet. Huruvida och på vilket sätt skilda idéer, intressen och maktpretendenter skall erkännas som berättigade utgör ett plågsamt och ständigt närvarande problem för europeiskt beslutad lagstiftning och överföring av resurser.

Vad gäller denna specifikt europeiska problematik präglas tänkandet av tre möjliga lösningar (Gustavsson 2009 a: 37-48, 2013: 126-132). Grundläggande för alla tre är den svårighet, som följer av att motsättningen mellan höger och vänster i den horisontella dimensionen är av ett annat slag än motsättningen mellan medgörlighet och motspänstighet i den vertikala.

Den första lösningen är den teknokratiska idén om att den ekonomiska liberalismen måste tillämpas opolitiskt för att alls kunna appliceras. Varje möjlighet till växling vid makten på europeisk nivå är principiellt utesluten. Rättesnöret kan inte vara ansvarsutkrävande och främjande av alternativ. Tvärtom måste aktörerna för att kunna upprätthålla systemet *undvika* såväl demokratiskt ansvar som av partier företrädda alternativa möjligheter. Skälet bakom denna avvisande uppfattning är en övertygelse om att idén om legitim opposition skymmer blicken för det allmänna bästa samt att en tillämpning av denna princip alltför mycket höjer konfliktnivån. Så sker genom att sociala och ekonomiska motsättningar politiseras.

Den andra lösningen är att *bejaka* vad som tillämpas nationellt samt praktisera detta även vertikalt. Teorin om demokratin som överideologi bör användas även på den europeiska nivån. Med medlemsländerna som förebilder bör också unionsprojektet präglas av parlamentarism, hävdar exempelvis Jürgen Habermas och Ulrich Beck. De förespråkar ett avgörande språng. Problemet kan bara lösas genom att ett alleuropeiskt partisystem i stället för medlemsländernas regeringar utgör grunden för den europeiska makten att lagstifta och budgetera. Efter en alleuropeisk folkomröstning tänker de sig att Europaparlamentet beslutar om en alleuropeisk författning, ger sig själv beskattningsrätt samt låter den egna politiska sammansättningen utgöra grund för kommissionens förvandling till en alleuropeisk regering.

Den tredje lösningen, slutligen, omfattas av dem som i likhet med mig önskar *varna*. Vi menar att det rör sig om en balansgång på en mycket smal knivsegg. Dels riskerar den teknokratiska bedömningen av vad som är ”rätt” politik att framkalla storskalig populism. Om vi har kvar systemet med allmän rösträtt och våra förtroendevalda inte utmejslar några alternativ, bereds marken för det slags politiker som säger sig förstå det ”sanna” folkets ”sanna” behov. Dels riskerar våra förtroendevalda detsamma, om de vågar ta det stora språnget. Också det kaos, som kan tänkas följa av en grundläggande förändring, öppnar för mobilisering av missnöje på vägnar av det ”sanna” folket. Det är lätt att föreställa sig hur missnöjespolitiker av skilda slag kan tänkas vända sin vrede inte bara mot eliterna utan också mot minoriteter, som enligt den populistiska grundformeln inte anses höra till det ”sanna” folket (Mair 2007, Müller 2012).

Inte bara den hårdfört teknokratiska utan också den radikalt demokratiserande linjen kan med andra ord

alltför lätt leda till en politisk strukturering utifrån något annat än den *sakpolitiska* skillnaden mellan höger och vänster. I bägge fallen kan intresset i stället komma att riktas mot den *författningspolitiska* frågan om med vilken rätt andra medlemsländers medborgare skall tillåtas inverka på ”vår” lagstiftning och ”vår” budget. Såväl teknokrater som utopiskt sinnade anhängare av det stora språnget underskattar sprängkraften i motsättningar, som gäller något annat än höger och vänster. Båda grupperna bortser från att konflikter som är konventionellt strukturerade i termer av höger och vänster möjliggör kompromisser. Politiska strider, som gäller förhållandet mellan ”oss” och ”dem”, bygger lättare upp explosiva spänningar.

Av vad vi hittills har sett av det alternativa konfliktmönstret rör det sig om krafter, som partier har svårt att hantera. En aktuell avhandling (von Sydow 2013) bygger på data från fjorton unionsländer. Den enda opposition som förekommer är av det slag, som vänder sig mot unionen som sådan. Det teknokratiska sättet att resonera har medfört faktisk samregering vad gäller unionsprojektet inom varje land för sig. Baksidan av samma mynt är förekomsten av en ”euroskeptisk” opposition, som de ”ansvarstagande” partierna anser vara illegitim.

Den efter 2009 introducerade och för flertalet unionsländer kännbara åtstramningspolitiken har av allt att döma ytterligare bidragit till en utveckling i den riktningen. Unionsfrågorna är i dag föremål för ett mycket större intresse än tidigare i den löpande nyhetsrapporteringen. För medborgarna blir det med tiden förmodligen allt svårare att positivt acceptera den växande arbetslösheten som en av orubbligt ”naturvetenskapliga” lagar framkallad tidsomständighet, inför vilken den politiska liberalismen har att kapitulera. Som konsekvens av ett sådant sätt att framställa saken blir grogrunden för ”euroskeptisk” opposition alltmera gynnsam.

Av regeringssidan accepterad vertikal opposition i termer av medgörlighet och motspänstighet lyser enligt Göran von Sydows avhandling med sin frånvaro. Det av mig gjorda antagandet om att undvika, bejaka och varna är alternativen stämmer tydligt. Teorin om att det bara finns en enda lösning provocerar till ”euroskepticism”. En tillämpning av idén om det stora språnget understryker visserligen på det retoriska planet vikten av legitim opposition men skjuter i praktiken frågan på framtiden. Problemet är störst för oss som manar till försiktighet. Vi ser att opposition inte anses berättigad

men fruktar samtidigt oförutsebara följder av att lösa problemet genom att "fly framåt", vad som på franska omtalas som "fuite en avant" (Gauchet 2004: 50) och på tyska "Flucht nach vorn" (Streeck 2013: 244).

Skillnaden mellan å ena sidan höger och vänster och å andra sidan medgörlighet och motspänstighet är central. Intuitivt har både politiker, jurister, tjänstemän och professionella betraktare detta klart för sig. Men synpunkten utvecklas inte tillräckligt energiskt för att den skall märkas i valrörelser och politisk nyhetsrapportering.

För den teknokratiskt sinnade är opposition irrelevant och illegitim. Ekonomer, jurister och statsvetare bör naturligtvis på akademiskt sätt pröva ståndpunkter och argument. Men debatten experter emellan måste förbli opolitisk. Det följer av att teknokraten tolkar sammanslutningen som en opolitisk förvaltningsunion och rättsgemenskap, för vars skötsel skilda politiska idéer och intressen inte bör tillåtas ha någon betydelse.

Anhängarna av det stora språnget önskar heller inga politiskt artikulerade invändningar mot sin uppfattning. Däremot är de varma anhängare av legitim opposition *efter* det att unionen har kommit att präglas av legitima motsättningar av samma slag som i medlemsländerna.

Vi som manar till försiktighet längs den tredje linjen, slutligen, önskar varna inte bara för den teknokratiska metoden utan också för att försöka uppnå parlamentarism eller presidentstyre genom ett avgörande språng. Efter 2008 har det blivit en ännu mer otacksam uppgift att mana till försiktighet. Det gick lättare så länge förvaltningsunionen och rättsgemenskapen inte förknippades med någon nämnvärd fördelningspolitisk inverkan.

Så är det inte längre. Beslut om borgensåtaganden och finanspolitisk disciplin påverkar alldeles uppenbart fördelningen både inom och mellan länderna. Inte bara de som förespråkar en hårdare teknokratisk regim och det stora språnget utan också mer försiktiga bedömare karakteriserar situationen med uttryck som existentiell kris (Menéndez 2013, Somek 2013) och undantagstillstånd (White 2013, Wilkinson 2013). Vad finns i dag att tillägga för den som vill varna för en alltför äventyrlig dristighet?

Idén om det stora språnget är och förblir en utopisk förhoppning, menar jag. Inom överskådlig tid och

utan oerhörda risker låter sig något sådant inte åstadkommas. Det gäller oavsett om den livgivande utopin är parlamentarism eller presidentstyre. Oavsett vilket kräver legitim opposition ett vertikalt integrerat *partisystem*.

Ett sådant låter sig inte utan vidare stampas ur marken. Inom varje land tog det i flertalet fall mer än hundra år att åstadkomma ett växelspel mellan stabilt legitima partier, som förmådde integrera önskemål och behov från alla landsdelar och samhällsgrupper. Rimligen kommer det inte att gå snabbare, om avsikten är att alleuropeiskt integrera partierna. Jag tänker då på hur olika medlemsländerna faktiskt är med avseende på institutionell förhistoria och faktisk levnadsstandard (Hall & Soskice 2001, Höpner & Schäfer 2012 b, Höpner 2013).

Att idén om legitim opposition är utopisk är emellertid inte detsamma som att den politiska liberalismen saknar praktisk betydelse. Tvärtom är det motsatsen som jag önskar framhålla. Antagligen dröjer det innan den nuvarande krisen är överstånden. Vad som under mellantiden inte får inträffa är att det uteblivna stora språnget tillåts undergräva respekten för principerna om förutsebarhet, yttrandefrihet och föreningsfrihet.

Teknokratiska önskemål om att kunna regera genom dekret, uppskjuta val, styra massmedia och inskränka fackliga rättigheter är långtifrån några otänkbara företeelser i en situation som deklarerats vara ett undantagstillstånd. Sådant måste bekämpas och förebyggas. Det kräver att politiker och opinionsbildare skiljer mellan politisk och ekonomisk liberalism samt att detta sker *trots att* någon legitim maktväxling på europeisk nivå inte omedelbart är för handen.

Legitim protektionism

Politisk liberalism kräver därutöver något som är vare sig problemlösningsförmåga och legitim opposition. Vad jag syftar på är vad jag vill kalla legitim protektionism och som är den tredje grundläggande komponenten.

Inom den ekonomiska liberalismens föreställningsvärld betecknar ordet protektionism begränsningar, som är ägnade att skydda ett lands egna näringar mot konkurrens från industriellt mer framskridna länder. Inom den politiska liberalismen, däremot, hör ordet hemma i en grundanalys, som går ut på att det finns saker och ting vilka är oförytterliga i betydelsen naturliga, otvivelaktiga och odiskutabla. För individer upprättar

den politiske liberalen en katalog av rättigheter som inte får kränkas. Liberalt konstituerade nationalstater kräver på motsvarande sätt inom ramen för en större enhet skydd för intressen, som måste värnas oberoende av övriga medlemsländers intresse av ”styrning”.

För en del politiska liberaler är en sådan rätt till nationellt självbestämmande ”naturlig”. Andra motiverar denna rätt med vad som krävs för att inte framkalla storskalig populism. Oavsett hur självbestämmandet motiveras, är poängen att företrädarna för den renodlat ekonomiska liberalismen inte får kräva *fullt* genomslag för principen frihandel och marknad. Ty den politiska liberalismen måste kunna återskapa betingelserna för sin egen överlevnad. Inte bara individer utan också medlemsländer behöver skyddas mot en urskillningslös tillämpning av principen om fri rörlighet för varor, kapital, tjänster och arbete.

Martin Höpner och Armin Schäfer argumenterar intressant längs denna linje. De framhåller två förutsättningar för att skapa och återskapa förtroendet för den demokratiska kapitalismen. Det ena är hur olika unionens medlemsländer faktiskt är med hänsyn till ekonomisk styrka och nationell förhistoria (Höpner & Schäfer 2012 b, 2013). Det andra är en praktisk slutsats, som följer av denna insikt. Om unionsprojektet inte skall falla samman, är det viktigt att skilja mellan *marknadsskapande* och *icke-diskriminering* (Höpner & Schäfer 2010, 2012 a).

En vilja till marknadsskapande är från den politiska liberalismens synpunkt en mycket starkare stridssignal än en tolkning av unionsrätten, som går ut på att denna skall vara godtyckesminimerande. Enligt den senare linjen behöver unionsrätten och övervakningen av ländernas budgetpolitik inte motsätta sig offentligt organiserade skolor, sjukhus och inte heller nationella system för social försäkring och regler på arbetsmarknaden. Vad som krävs behöver ”bara” vara att berörda medborgare behandlas utan åtskillnad med avseende på härkomst, klass, kön och religion.

Så tolkad kan den politiska liberalismen effektivt motväga den ekonomiska liberalismen och därmed lägga grunden för en förbundsstatsliknande samlevnadsformel, av vilken framgår vad som är europeiska och vad som är medlemsstatliga angelägenheter. Generalklausulen om fri rörlighet för kapital, varor, tjänster och arbete tolkas då inte som ett konsekvent tillämpat rättesnöre för alla avgöranden. Den vertikala relationen får

mindre karaktär av underordning än att vara en ständigt fortgående konstruktiv förhandling.

På motsvarande sätt som gäller inom varje land – där partierna är överens om proceduren men inte om innehållet – behöver länderna en vertikal samlevnadsformel. Förutsättningen är ”bara” att länderna tillämpar samma minimivillkor i fråga om icke-diskriminering. Val av regeringssätt, regler på arbetsmarknaden och socialpolitiskt system kan då vara olika, vilket är ägnat att gynna tilltron till unionsprojektet och politiskt hålla samman medlemsländerna.

Den praktiskt intressanta frågan blir vilka samhällliga angelägenheter, som skall undantas från tillämpning av generalklausulen om fri rörlighet, gemensam banklagstiftning, övervakning av nationella budgetar och vad det nu kan vara. Det är förstås ingen lätt besvarad fråga. Men det är inte illa om en sådan rätt till inbördes variation *alls* anses föreligga.

Idén om att den politiska liberalismen också innefattar ett moment av protektionism ansluter till det påpekande om två parallellt löpande integrativa processer, som Gunnar Myrdal gör i sin bok om världsekonomin (Myrdal 1956). Vad han där skriver har under senare tid tilldragit statsvetenskapligt intresse (Jones 2003). Skälet är att Myrdals synpunkt antyder en fruktbar – i betydelsen dynamiskt verksam – spänning mellan å ena sidan federalt samgående och å andra sidan nationellt vaktslående om uppnådda landvinningar.

Två integrerande processer försiggår samtidigt, framhåller Myrdal. Båda är lika angelägna. Å ena sidan pågår inom länderna en strävan att öka livschanserna, förenhetliga lönesättningen och möjliggöra för samtliga medborgare att fritt välja yrke, samlevnadsform och bostadsort. Det sker genom demokratiskt framdrivna och upprätthållna välfärdsstater och marknader. Å andra sidan görs de nationella marknaderna (men inte annat än på mycket lång sikt också välfärdsregimerna) mer och mer enhetliga genom internationellt samgående.

Poängen är att dessa båda parallella rörelser inte utan vidare harmonierar. Politiskt är konsten att ta fasta på det gemensamma intresset av högre levnadsstandard och större valmöjligheter. ”Hela rörelsen mot internationell integration efter dessa linjer måste motiveras positivt med hänvisning till den mera omfattande gemenskapen av intressen och strävanden, inte negativt med önskan att bryta ned försvaret för den nationella integrationen” (Myrdal 1956: 77).

Det var länge sedan Myrdal gjorde detta påpekande. Samtidigt är det påfallande hur politiskt fruktbart denne brett resonerande samhällsforskare ställer problemet. För snart sextio år sedan pekade han på nödvändigheten av att – för att säkerställa att den politiska liberalismen undan för undan återskapas – beskriva förhållandet mellan de båda integrationsprocesserna som en dynamisk och kumulativt verkande förhandling. Enligt denna syn på saken är motsatsen ett statiskt och oflekterat genomförande av vad unionsorganen teknokratiskt påbjuder. Följden blir en växande alienation i stället för att länderna kommer varandra närmare.

Pudelns kärna

Om motsättningar skall kunna övervinnas inte bara horisontellt utan även vertikalt, räcker det inte att urskillningslöst anamma vad den ekonomiska liberalismen har att säga om marknad och frihandel. Problemlösningsförmåga, legitim opposition och legitim protektionism behöver också beaktas.

Den horisontella striden mellan höger och vänster är inte det enda viktiga, om förtroendet för unionsprojektet fortgående skall kunna återerövas. Av betydelse är också motsättningen mellan medgörlighet och motspänstighet. Svårigheterna i båda dimensionerna måste *samtidigt* kunna bemästras. Eftersom den politiska liberalismen europapolitiskt är försummad, har jag här koncentrerat uppmärksamheten till denna andra sida av frihetsläran och förhållandet mellan den horisontella och den vertikala dimensionen.

Varken problemlösningsförmåga, legitim opposition eller legitim protektionism behöver eftersättas, för att de båda övriga grundvärdena skall kunna tillgodoses. Sätillvida skiljer sig min bedömning från vad Jon Elster och Dani Rodrik hävdar, när de på motsvarande sätt uttalar sig om vad som har betydelse för att kunna ”rädda” den demokratiska kapitalismen.

Elster räknar med att demokrati, konstitutionalism och effektivitet tillsammans utgör ett olösligt trilemma. Inget av dessa tre grundvärden kan maximeras, argumenterar han, utan att det går ut över något av de båda övriga. Aktörerna har att välja mellan att göra eftergifter i fråga om deltagande, rättssäkerhet eller effektivitet (Elster 1988: 1 ff).

Rodrik framställer på motsvarande sätt globalisering, demokrati och självbestämmande som ett olösligt trilemma. Inget av dessa tre mål kan till fullo

förverkligas, hävdar han, med mindre att något av de båda andra får stå tillbaka. Aktörerna har att välja mellan att begränsa globaliseringen, ansvarsutkrävandet eller bestämmanderätten (Rodrik 2011: 200 ff).

Båda dessa försök att genom ett omöjlighetsteorem belysa de spänningar som finns inbyggda i den demokratiska kapitalismen är klargörande. Från dynamisk synpunkt är det ändå något som i bägge fallen lyser med sin frånvaro. Det är ett svar på frågan om vad som fordras för att på ett vardagligt plan lyckas bemästra respektive trilemma. Elster och Rodrik klargör vad deras båda tredelade målkonflikter innebär. Men de säger inget om vad som krävs för att praktiskt överbrygga vad som är teoretiskt oförenligt.

Mitt antagande om tre inbördes *förenliga* grundelement leder oss i det avseendet närmare pudelns kärna. Enligt min mening är kärnpunkten en förmåga att kombinera pragmatisk och principiell medvetenhet. Det gäller att ha blick för såväl teoretiska alternativ som vad som låter sig genomföras på kortare och längre sikt. På så sätt går det att överbrygga motsättningar och omöjligheter. Utan en sådan förmåga kan en kombination av politisk och ekonomisk liberalism inte göras självförstärkande.

Mitt sätt att ställa problemet påverkas förvisso av hur Elster och Rodrik beskriver inbyggda motsättningar. Men vad lösningen beträffar ansluter jag mig snarare till vad Sheri Berman och Jan-Werner Müller hävdar. De försöker besvara frågan om varför demokratin kom att befästas under decennierna efter 1945 som konsekvens av det socialdemokratiska (Berman 2006: 200-218) och katolska (Müller 2011: 132-143) omtänkandet. Minsta gemensamma nämnaren är i båda fallen förmåga att analytiskt klargöra synergieffekter. Bara därigenom går det att överbrygga målkonflikter i stället för att fatalistiskt postulera sådana som olösliga.

För att anknyta till rubriken på detta idépapper är det inte bara angeläget att överväga olika institutionella arrangemang. Den sortens analys är förvisso angelägen. Men ekonomiska och juridiska bedömningar gagnar föga om problematiken inte också bearbetas politiskt. Orden ”politik” och ”förtroende” betecknar för mig ingen restpost av irrationalitet i en tillvaro styrd av teknokratiska överväganden. Pudelns kärna är politik som det möjligas konst. Svårigheter måste i praktiken hanteras *trots* vad olika omöjlighetsteorem anger som olösligt.

Sammanfattningsvis behöver dagens och framtidens förtroendevalda och opinionsbildare förena tre insikter, som 1900-talets europeiska erfarenheter förmedlar.

Den *första* är att det inte blir mycket av med förtroendet om union och medlemsländer inte förmår garantera fred, sysselsättning och penningvärde. Demokratisk kapitalism förblir ett akademiskt seminarium om kombinationen av politisk och ekonomisk liberalism inte förmår uppvisa någon problemlösningsförmåga.

Den *andra* är att det inte blir mycket av med förtroendet om yttrandefriheten och föreningsfriheten sätts ur spel och regeringarna tvingas regera på dekret och anser sig tvungna att undvika folkomröstningar och allmänna val. Legitim opposition ordnad genom regelrätt parlamentarism eller presidentstyre är på kort sikt en orealistisk tanke vad gäller den vertikala dimensionen. Allt som kan begäras är ännu så länge ”bara”, att enskilda medborgare och organiserade intressen ”tillåts” ifrågasätta. Att yttrandefriheten och föreningsfriheten faktiskt utnyttjas utgör ett förstadium till legitim opposition även partipolitiskt.

För det *tredje* och slutligen blir det inte mycket av med förtroendet om aktörerna inte förmår etablera en formel för vad jag vill kalla legitim protektionism. På motsvarande sätt som legitim opposition växer fram som en dynamisk och produktiv samlevnadsformel horisontellt inom varje medlemsland behöver det etableras en motsvarande vertikal samlevnadsformel. Det måste kunna vara legitimt att inom rimliga gränser vilja ha olika statskicks liksom skilda system för social försäkring, arbetsmarknadsreglering, utbildning, kulturella ambitioner, sjukvård och omsorg i livets olika skeden.

Att vilja bejaka såväl den politiska som den ekonomiska liberalismen är av allt att döma de flesta europeers grundinställning. Om det förhåller sig på det sättet är det mycket som återstår att göra. Särskilt gäller det att precisera innebörden av legitim protektionism. Utan att även detta tredje krav politiskt bearbetas, kommer förtroendet för unionsprojektet inte att vara vad det behöver vara för att effektivt kunna motverka auktoritära och populistiska tendenser.

Sverige är inget undantag

För att ännu en gång upprepa min huvudsynpunkt skulle debatten vinna på att inte bara uppmärksamma kraven på frihandel och fri rörlighet utan även fästa avseende vid

kraven på problemlösningsförmåga, legitim opposition och legitim protektionism. Europeiska opinionsbildare och forskare uppehåller sig alltför litet vid spänningen mellan politisk och ekonomisk liberalism. Den svenska debatten är inget undantag.

När motsatsen hävdas – att den svenska europadebatten är provinsial – är detta uttryck för en missriktad självkritik. Inför folkomröstningarna 1994 och 2003 var det vanligt att beskärma sig över sina motståndares europapolitiska efterblivenhet. Detta slags argumentation troddes göra starkare intryck än att koncentrera uppmärksamheten till sakfrågan. Efter 2008 fungerar inte längre den sortens anklagelser. Verkligheten gör sig alltför tydligt påmind för att det skall räcka att uttala sig nedsättande om dem som gör andra bedömningar än man själv. Bilden av vad som händer inom unionen som helhet har med tiden blivit alltmer gemensam. Frågan är till vilka praktiska slutsatser denna gemensamma verklighetsuppfattning berättigar.

Låt mig avsluta med några ord om vad jag menar, att de svenska politiska partierna bör göra för att förtroendet skall växa i stället för att ytterligare förflyktigas. Det rör sig om tre punkter i linje med min genomgång av den politiska liberalismens grundbegrepp.

Beträffande problemlösningsförmåga framstår det som en första rangens folkbildande uppgift att underbyggt argumentera för att större arbetslöshet, lägre levnadsstandard och ännu mera växande klyftor skulle ha blivit följderna om svenska folket 1994 hade valt att rösta för den norska lösningen. Det är förmodligen ingen oöverstigligt svår uppgift att kontrafaktiskt hävda att Sverige i dag löser sina problem bättre än vad vi skulle ha gjort med enbart EES-avtalet som juridisk grund. Samtidigt är det påfallande att någon sådan argumentering aldrig återfinns i det som våra ledande politiker skriver och säger. Om förtroendet fortsätter att sjunka, blir det enligt min mening alltmer angeläget att klargöra skälen för vad ”alla” anser vara självklart.

Vad legitim opposition anbelangar vore det enligt min mening alltför utopiskt att engagera sig för parlamentarism eller presidentstyre på europeisk nivå. Samtidigt får det bästa inte bli det godas fiende. Som ett minimum finner jag det angeläget att de politiska partierna inhemskt motverkar rådande starka tendens till samlingsregering i unionsfrågor. Samspelet mellan regering och opposition bör vara *utmejslande* och inte som hittills i huvudsak *döljande* av politiska skillnader

(Gustavsson 2009 b: 38-49). Antagandet om att Sverige efter 1995 ingår i en från värderingssynpunkt neutral förvaltningsunion och rättsgemenskap ter sig med åren allt mindre övertygande. Partierna behöver kunna klargöra sin politiska tolkning – horisontellt och vertikalt – också av unionsfrågor. Annars omöjliggör de på längre sikt framväxten av ett grundmurat förtroende för unionsprojektet.

Slutligen har vi frågan om legitim protektionism. Hur den delen av den politiska liberalismen hanteras tror jag kommer att visa sig avgörande för om förtroendet kan utvecklas positivt. Partierna behöver precisera sin analys och kommunicera denna till väljare, sympatisörer och medlemmar. Med stöd av vilken tolkning av den vertikala relationen önskar de hävda sina synpunkter på den förda politiken? Det är den proceduriella frågan. Innehållsligt behöver väljare, sympatisörer och medlemmar dessutom få veta vilka delar av den svenska modellen som partierna önskar skydda gentemot generalklausulen och den mer närgångna styrning av finanspolitiken och banklagstiftningen som kommissionen och Europeiska rådet förutskickar.

Vad proceduren beträffar aktualiseras tolkningen av artikel 4 i Lissabonfördraget. Unionen skall, heter det med en noggrant utmejslad formulering, ”*respektera* [min kursivering] medlemsländernas likhet inför fördragen samt deras nationella identitet som kommer till uttryck i deras politiska och konstitutionella grundstrukturer, inbegripet det lokala och regionala självstyret.” Längre fram i samma artikel utvecklas principen om ”*lojalt samarbete*” [min kursivering]. Enligt detta kompletterande rättesnöre skall unionen och medlemsstaterna ”respektera och bistå varandra när de fullgör de uppgifter som följer av fördragen.”

Närmare bestämt och som förväntat finns i den principiella debatten två grundinställningar när det gäller tolkningen av vad som bör menas med ”respekt” och ”lojalt samarbete”. Enligt den första av dessa är problemet en fråga om *genomförande*. Det finns en europeisk rätt som i sina huvuddrag är genomtänkt. Uppgiften är att tvinga igenom denna under nedkämpande av okunniga domstolar, myndigheter och

lagstiftare i medlemsländerna. Enligt denna syn på saken gäller det att tillintetgöra vad som i nedsättande ordalag omtalas som protektionism.

Enligt den andra grundinställningen utvecklas unionsrätten genom en ständigt fortgående konstruktiv *förhandling* mellan unionens domstolar, myndigheter och lagstiftare å ena sidan och ländernas motsvarande instanser å den andra. Vad som är gemensam rätt avgörs av argumentationens kvalitet och de reella maktförhållandena. Grundlagar och statsskick är styrkebälten i kraftmätningen. Stärkande lagprövning är vad unionsprojektet förutsätter och vad en framtida svensk grundlagsöversyn följaktligen bör överväga.

Av allt att döma var det ett allvarligt förbiseende som partierna gjorde sig skyldiga till inom ramen för 2010 års översyn av regeringsformen. Jag syftar på att de ansåg det vara obefogat att likställa unionsrätten med inhemskt tillkomna föreskrifter. Följden blev att myndigheter och domstolar inte har rätt och skyldighet att normpröva unionsrätten gentemot våra svenska grundlagar. De får bara ifrågasätta vad regering och riksdag har beslutat. Unionsrätten är friskriven. Ju mer av motsättningar i den vertikala dimensionen som kan förväntas, desto viktigare blir att detta förbiseende justeras. Det behöver partierna göra om de önskar att tolkningen av ”respekt” och ”lojalt samarbete” skall vara förhandling och inte okritisk tillämpning oavsett hållbarheten av nationellt hävdade synpunkter (Gustavsson 2011: 364-372).

Ännu viktigare än den formella sidan av saken är emellertid, att partierna tar ställning till vad de innehållsligt önskar skydda gentemot en urskillningslös unionspolitik. Vad är att betrakta som oeftergivliga intressen, vilka i en anda av ömsesidig respekt och lojalt samarbete inte kan eftersättas, om den politiska liberalismen skall kunna reproduceras? Jag föreställer mig att de centrala punkterna är yttrandefriheten, partssystemet på arbetsmarknaden och den generella välfärdspolitik. Men också andra och mer specificerade punkter kan tänkas höra hemma på sådana listor. Poängen är inte exakt vilka punkter partiernas olika listor omfattar utan att partierna *alls* bekymrar sig om hur deras respektive listor bör vara utformade.

Referenser

- Beck, Ulrich (2013), *Das deutsche Europa – neue Machtlandschaften im Zeichen der Krise*, Berlin: Suhrkamp.
- Berman, Sheri (2006), *The primacy of politics – social democracy and the making of Europe’s twentieth century*, Cambridge University Press.
- Bickerton, Christopher J. (2012), *European integration – from nation-states to member states*, Oxford University Press.
- Blyth, Mark (2013), *Austerity – a dangerous idea*, Oxford University Press.
- Brusewitz, Axel (1923), ”Maktfördelning och demokrati i den konstitutionella utvecklingen – några grundlinjer”, *Statsvetenskaplig tidskrift*, 26 (4): 293-310.
- Crouch, Colin (2011), *The strange non-death of neoliberalism*, Cambridge: Polity.
- Elster, Jon (1988), ”Introduction”, pp. 1-17 in J. Elster & R. Slagstad, eds., *Constitutionalism and democracy*. Cambridge University Press.
- Gauchet, Marcel (2004), ”Le problème Européen”, *Le débat*, 129: 50-66.
- Gauchet, Marcel (2010), *À l’épreuve des totalitarismes, 1914-1974*, Paris: Gallimard.
- Gustavsson, Sverker (2009 a), ”Putting limits on accountability avoidance”, pp. 35-50 in S. Gustavsson, C. Karlsson & T. Persson, eds., *The illusion of accountability in the European Union*. London: Routledge.
- Gustavsson, Sverker (2009 b), ”Varför blandad författning?”, s. 36-50 i M. Anthonsen & S. J. Jagers, red., *Rätt grönt – vänbok till Lennart J. Lundqvist*, Göteborg: University of Gothenburg (= Göteborg studies in politics, 120).
- Gustavsson, Sverker (2010), ”Politisk och ekonomisk liberalism”, s. 9-33 i T. Brunius, red., *Forskning över gränserna – tolv studier*. Uppsala: Wikströms (= Skrifter utgivna av Föreningen för filosofi och specialvetenskap, 17).
- Gustavsson, Sverker (2011), ”Unionsmedlemskapet som grundlagsproblem”, *Statsvetenskaplig tidskrift*, 113 (3): 351-374.
- Gustavsson, Sverker (2013), ”Intertwined sovereignties and the problem of legitimate opposition in the European Union” pp. 121-140 in P. Sevastik, ed., *Some aspects of sovereignty*. Leiden: Brill [under utgivning].
- Habermas, Jürgen (2011), *Europas författning – en essä*, Stockholm: Ersatz.
- Hall, Peter A. & David Soskice (2001), ”An introduction to varieties of capitalism”, pp. 1-68 in P.A. Hall & D. Soskice, eds., *Varieties of capitalism – the institutional foundations of comparative advantage*, Oxford University Press.
- Hayek, Friedrich A. [1939] (1949), ”The economic conditions of interstate federalism”, pp. 255-272 in F. A. Hayek, *Individualism and economic order*, London: Routledge.
- Höpner, Martin (2013), ”Soziale Demokratie? Die politökonomische Heterogenität Europas als Determinante des demokratischen und sozialen Potenzials der Europäischen Union”, S. 69-89 in J. Bast & F. Rödl, Hrsg., *Wohlfahrtsstaatlichkeit und soziale Demokratie in der Europäischen Union*. Baden-Baden: Nomos Verlag (= Europarecht, Beiheft 1/2013).
- Höpner, Martin & Armin Schäfer (2010), ”A new phase of European integration – organized capitalisms in post-Ricardian Europe”, *West European Politics*, 33 (2): 344-368.
- Höpner, Martin & Armin Schäfer (2012 a), ”Embeddedness and regional integration – waiting for Polanyi in a Hayekian setting”, *International Organization*, 66 (3): 429-455.

- Höpner, Martin & Armin Schäfer (2012 b), *Integration among unequals – how the heterogeneity of European varieties of capitalism shapes the social and democratic potential of the EU*, Köln: Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. Discussion paper series, 12/5.
- Jansson, Jan-Magnus (1952), *Frihet och jämlikhet – en studie över den politiska demokratin*, Helsingfors: Söderström.
- Jones, Erik (2003), “Idiosyncrasy and integration – suggestions from comparative political economy”, *Journal of European Public Policy*, 10 (1): 140-158.
- Kirchheimer, Otto (1957), “The waning of opposition in parliamentary regimes”, *Social Research*, 24 (2): 127-156.
- Lindseth, Peter L. (2010), *Power and legitimacy – reconciling Europe and the nation-state*, Oxford University Press.
- Mair, Peter (2007), “Political opposition and the European Union”, *Government and Opposition*, 42 (1): 1–17.
- Menéndez, Agustín José (2013), “The existential crisis of the European Union”, *German Law Journal*, 14 (5): 453-526.
- Milward, Alan S. (1992), *The European rescue of the nation-state*, London: Routledge.
- Müller, Jan-Werner (2011), *Contesting democracy – political ideas in twentieth-century Europe*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Müller, Jan-Werner (2012), ”Wir ! Sind ! Das! Volk!”, *Die Zeit*, 19. April.
- Myrdal, Gunnar (1956), *Världsekonomin*, Stockholm: Tidens förlag.
- Nycander, Svante (2009), *Liberalismens idéhistoria – frihet och modernitet*, Stockholm: SNS förlag.
- Rodrik, Dani (2011), *The globalization paradox – why global markets, states, and democracy can't coexist*, Oxford University Press.
- Ross, Alf (1946), *Hvorfor Demokrati?* København: Munksgaard.
- Ruggie, John G. (1982), ”International regimes, transactions and change – embedded liberalism in the postwar economic order”, *International organization*, 36 (2): 379-415.
- Scharpf, Fritz W. (1985), ”Die Politikverflechtungsfälle – Europäische Integration und deutscher Föderalismus im Vergleich”, *Politische Vierteljahresschrift*, 26 (4): 323-356.
- Scharpf, Fritz W. (2012), *Legitimacy intermediation in the multilevel European polity and its collapse in the euro crisis*, Köln: Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. Discussion paper series, 12/6.
- Scharpf, Fritz W. (2013), ”Monetary union, fiscal crisis and the disabling of democratic accountability”, pp. 108-142 in A. Schäfer & W. Streeck, eds., *Politics in the age of austerity*, Cambridge: Polity Press.
- Somek, Alexander (2013), “What is political union?”, *German Law Journal*, 14 (5): 561-580.
- Streeck, Wolfgang (2013), *Gekaufte Zeit – die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Berlin: Suhrkamp.
- von Sydow, Göran (2013), *Politicizing Europe – patterns of party-based opposition to European integration*, Stockholm: Department of political science (= Stockholm studies in politics, 151).
- Tingsten, Herbert (1945), *Demokratiens problem*, Stockholm: Norstedts.
- White, Jonathan P. (2013), “Emergency Europe”, *Political Studies* [under utgivning].
- Wilkinson, Michael A. (2013), “The specter of authoritarian liberalism – reflections on the constitutional crisis of the European Union”, *German Law Journal*, 14 (5): 527-560.